

О.О. Суховій, асист.

**ОСОБЛИВОСТІ СТИЛІСТИЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ
ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ЗБІРНИКУ КАЗАНЬ КІНЦЯ XII ст.
ВАРЛААМА ЯСИНСЬКОГО**

У цій роботі ми на матеріалі рукописного збірника казань кінця XII ст. Варлаама Ясинського спробуємо простежити накладання окремих формально-змістових ознак, властивих бароковому стилю в літературі, на фразеологію проповідницького жанру. Стилістичний аналіз фразеології тексту передбачає декілька аспектів; у цій роботі обмежимося дослідженням стилістичних прийомів та засобів.

Одним із улюблених барокових прийомів є використання **антитези**. Варлаам Ясинський органічно поєднує в одному реченні лексеми і фраземи антонімічної семантики, одночасно витворюючи новий цілісний фразеологізм: *по волнѣ тишину сотвори(т), по плачи же и рыданіи радо(ст) и веселіе возліе(т)* (Я, 3а). Поєднання антонімічних сполук є також важливим засобом граничної поляризації позитивного й негативного оцінних значень у тих частинах тексту, які мають підкреслено дидактичне спрямування. Наприклад, говорячи про дві натури в людині, автор зазначає, що з них о(д)на *істочникъ всѣ(х) добръ* нбсны(х), друга *корен(ь) всѣхъ золь* земны(х) (Я, 19а). Частіше цей прийом зустрічається в частинах казань виключно релігійного характеру, писаних високим стилем.

У світських частинах бажаного стилістичного ефекту проповідник часто досягає завдяки **ампліфікації** поширенню вислову однотипними мовними одиницями: *Імѣніе и богатство его все дощенѣту... розграбили, рознесли, роста(с)кали* (Я, 152). У цьому випадку фразеологічна одиниця (ФО) ускладнюється дієслівними синонімічними лексемами, що надає вислову додаткової експресії. Ампліфікованими елементами можуть бути різні синонімічні частини мови, наприклад, іменники: *вдаты* его было в *працы в(ь) труды* (Я, 7а). Можуть у цій ролі виступати й цілі фраземи, зокрема обставинного характеру: *есмо мы члвци в(ь) свѣтѣ се(м) живучіи котріи щоденне оборочае(м)ся в(ь) гору и в(ь) низъ, просто и вспа(к), нестатечны(м) коло(м) щасливости и нещасливости* (Я, 99).

Використання **тавтології** теж є дієвим засобом досягнення підсилювального ефекту: *сонъливы(й) сонъ и дрѣманіе о(т)рясе(т) о(т) очу* (Я, 138); *многое множество* (Я, 25а); *тмы темъ; тысяща*

тисяць (Я, 240). Останні дві фрази вжито у двочленній структурі ще однієї стилістичної фігури **градації**: *тисяща тисяць* служаху ему, и *тмы темь* пре(д)стояху ему (Я, 240). Найчастіше компоненти у градації пов'язані часовими відношеннями: *временно(г)о сего житія перепливъше пучину, вѣчно(г)о блаженъно(г)о пристанища достигне(м)* (Я, 88); *о(т) Адама аж до се(г)о часу* (Я, 6а).

До часто вживаних стилістичних засобів належать **порівняння**. Як фігура мови, порівняння ґрунтується на уподібненні предметів чи їхніх ознак. Компаративна фразеологія виділяється як розряд ФО у синтаксичному аспекті (поряд із предикативною, обставинною, атрибутивною та субстантивною). У староукраїнських казаннях традиційно вживаються ФО, побудовані на зіставленні кольорів або рис характеру з тяжінням до вираження позитивного чи негативного оцінного значення, рідше – з метою констатації ознаки. Наприклад, у кольоровій палітрі домінує протиставлення білого та чорного: *бѣла яко снѣгъ* [рука Мойсея], *бѣлы яко свѣтъ* [риз], *бѣлы, яко ярына бѣлая, яко снѣгъ* [голова й волосся]; *черъны яко враны* [коси]. Окрім традиційних порівнянь біблійного походження, зустрічаються живомовні. Цікавим видається приклад поєднання ФО із виразно контрастивним значенням (теж один із прийомів барокового стилю), внаслідок чого витворюється яскравий зоровий образ: *блѣды(и) яко торунская цегла, зардѣється якъ буракъ* (Я, 89а). В останньому випадку мова йде про дію вина на людину; сполука *торунская цегла* походить від назви міста Торунь у Польщі, де виробляли білу цеглу.

Важливим компонентом казань є прислів'я та приказки. В одних випадках автор наводить паремійну одиницю для підсилення біблеїзму, в інших – як інтродукцію до притчі чи оповіді або як логічний висновок сказаного. Прислів'я та приказки домінують у живомовній частині казань, часто супроводяться поясненнями, зазначенням джерела чи перекладом з іншої мови. Особливо багато їх у Слові на Вознесіння Христове (Я, 89–95), де велику увагу приділено темі пияцтва, бенкетів, щедрості та скупості. Запозичені та власне українські паремійні одиниці органічно поєднуються, часто дублюються або нанизуються одна на одну, що створює підсилюючий ефект. Деякі з запозичених висловів ще зберігають зв'язок із джерелом. Здебільшого в таких випадках наводиться прислів'я чи приказка мовою оригіналу, що прояснює процес калькування, подається український відповідник і етимологія вислову. Наприклад:

Creta vene dat secreta: Ест(ъ) една виспа на морѣ египетско(м) називает(ъ)ся Крета на которо(й) виспѣ родят(ь)ся вина ба(р)зо добріи особливе ма(л)мазія, дае(т)ся оное вино пити але таємници не затримає(ъ), и о(т) то(л) уросла приповѣст(ъ): *вино з(ъ) Креты выявляет(ъ) секреты* (Я, 90). Аналогію пояснюється походження вислову *ne ignis igni addatur*: Праводавци нѣкоторые яко то в(ъ) Римѣ в(ъ) Атена(х) в(ъ) Ляцедемоніи молоди(м) люде(м) заказовали вина пити, а то для певны(х) причинѣ, називаючи вино огне(м), и мовили *не приклада(й) огня к(ъ) огню* (Я, 89а).

Знаходимо в тексті приклади дублювання або нанизування тотожних за значенням висловів, що становлять собою **плеоназм** (стилістичну фігуру, що створюється поєднанням синонімічних елементів, часто позбавлених семантичного навантаження лексичного чи граматичного плану). Його можна представити конструкцією із трьох прислів'їв: *Parvus error in principio, maximus est in fine*. *Малое заблу(ж)деніє в(ъ) началѣ, веліє зѣло в(ъ) кончинѣ быває(т)*. *Веліи і многіи зла о(т) малого ра(ж)даются начала* (Я, 339а). Перше з них (латиномовне) належить одному з найвидатніших батьків церкви християнського Заходу IV–V ст. Августину, другий дослівний переклад, калька, а третій довільний авторський переклад або побутуючий на той час у вченому середовищі України книжний відповідник. Іншим прикладом нанизування синонімічних пареміологічних сполук виступають живомовні приказки: *що у тверезого на се(р)цу то у п'яно(г)о на языцѣ*. *П'яны(й) все вищебечет(ъ) любь що треба любь не треба* (Я, 90).

Почасти можна спостерігати зрощення двох подібних фразем, що призводить до витворення нової сполуки. Так, на основі ФО *порушити дѣвство* та *помарати чистоту* виникає ускладнена структура з інверсією та своєрідною тавтологією: *дѣвства и чистоты не порушилъ ни помараль* (Я, 3а).

Нагромадження фразеологізмів, що мають різні джерела живлення, у певних контекстах створює ефект **взаємопідсилення**. Наприклад, живомовна приказка Стары(й) недовговѣчны(й), *дне(с) живеть, утро гнієт(ъ)* (пор.: *ниньки жиєши, завтра гниєши* (Номис, 370), польс. *dzi si uje, jutro gnije* (SFJP, I, 209)) співвіднесена в казаннях зі словами апостола: *обветшавающее и старѣющее бли(з) ест(ъ) истлѣнія* (Я, 92), наведеними як підтвердження народної мудрості.

Часто зустрічаємо прийом **синтаксичного паралелізму**. Іноді він ускладнений **анафорою**: *не ка(ж)ды(й) то воинъ, що мечъ при боку носи(т), не ка(ж)ды(й) мученикъ Хр(с)въ що голову по(д) мечъ по(д)кладает(ь)* (Я, 264). Перший вислів походить із народного джерела (тотожний йому, хоча й з іншим лексичним наповненням, знаходимо в пареміографічній збірці М. Номиса: *не усе ж то козак, що стиса має* (Номис, 253)). Проповідник використовує його для підсилення основної думки, вираженої подальшим біблеїзмом.

Приказка може бути використана як **інтродукція до подальшої оповіді**. Наприклад, *знати пана по достатку* (Я, 89) це своєрідний вступ до розповіді про перського короля Артаксеркса, який учинив бенкет на 180 днів. Водночас ця приказка є допоміжним засобом творення паралелізму, оскільки далі Варлаам Ясинський оповідає про на(й)ба(р)зо кошто(в)ны(й) банкетъ и знаменитую учту для всіх християн Великдень (Я, 89).

З іншого боку, фразеологізм дидактичного характеру може виступати **смісловим центром фрагмента казання** і потребує пояснень чи ілюстрацій. Так, приказку *противное противны(м) исцѣляе(т)* (Я, 318а) автор ілюструє притчею про віслюка та сіль, за якою господар провчив свого ледачого та хитрого віслюка в той же спосіб, у який віслюк намагався полегшити собі життя.

Варлаам Ясинський виявляє себе майстром орнаменталізації біблійних цитат. Це можна, зокрема, проілюструвати розгортанням біблійного образу, побудованого на зіставленні людини з травою (Псалом 102.15). Автор казань обігрує його в різних контекстах, добираючи паралелі не тільки зі Святого Письма, а й із природознавчих студій. Розгляньмо два способи авторського трактування цього компаративу. Насамперед, порівняння людини з травою викликає у проповідника асоціації з оповіддю про народження Сина Божого як поєднання Божественного та людського начал: *Снь Бжій премудрі(й)ший скуде(л)никъ хотячи калъ и глину тѣла члвч(с)кого крѣпко к(ь) бжеству свое(му) прилѣпити в(ь) де(н) рожденія своего кладет(ь)ся в(ь) ясле(х) на сѣнѣ и соломѣ, ...примѣшавши к(ь) глинѣ соломы и сѣна яко пса(л)миста сты(й) мови(т). Члвкъ яко трава яко сѣно* (Я, 7а). В іншому казанні Варлаам Ясинський вдається до розгорнутої метафори, водночас обігруючи ще один біблеїзм *смертю смерть переміг*: *Повѣдаю(т) натурали(с)тове, же ест(ь) при Нилѣ рицѣ едно звѣря ба(р)зо щуплое називаючееся Enchidros тоє мает(ь) великую неприязн(ь) з(ь) крокодиле(м), ле(ч)*

же крокодилъ е(ст) бестія досы(т) великая, не может(ъ) его та(к) перемочи, и для того (ж) свои(м) кшта(л)то(м) в тое потрафляе(т). Углядуе(тъ) где крокодилъ пасеться, на то(м) мѣстцу крыеться в(ъ) траву, а такъ крокодилъ пасучися, поликает(ъ) оное звѣря з(ъ) травую, и кто(с) бы уже розумѣль, же он згнуло, но сіе внутрности прогризши исходи(т) цѣло а крокодила убивает(ъ). Страшне великіи то бы(л) крокодилъ сме(р)т(ъ), котрая устави(ч)не пасучися тѣло(м) члвч(с)кимъ: *члвкъ яко трава*, поже(р)ла была и спастеля наше(г)ю Іса Хри(с)та, и розумѣли уже неприятелѣ его, же цѣле о(т) нихъ чре(з) крсть и смерть отійшоль, но Хс Г(с)пдь крсть самимъ собою, нѣбы робако(м) удку закрывши любо далься оно(й) на ча(с) поже(р)ти, но самую вѣчною поже(р)ль сме(р)тію (Я, 94а). Отже, біблеїзм уводиться до незвичного контексту й тим самим увиразнюється, справляючи сильніше враження на слухача.

Таким чином, стилістичне використання ФО у проповідницькій прозі має певну специфіку. Важливо, що для увиразнення образів та надання казанням переконливого звучання автор великою мірою послуговується фразеологією з живого народного мовлення (особливо виразно це помітно у світських частинах казань); переважно це прислів'я та приказки (які, проте, часто супроводяться церковнословянськими чи латинськими відповідниками), а також народні порівняння, кліше з ділового мовлення (в основному ті, які вказують на хід викладу думки) тощо. Хоча проповідник орієнтований на Біблію і традиційно вживає усталену біблійну фразеологію, проте в окремих уривках довільно інтерпретує Святе Письмо, а тому ФО зазнають трансформації, наслідком чого є поява варіантів (лексичних, фонетичних, граматичних тощо). Окрім того, істотною частиною казань є авторські частини, тому ФО можуть уживатися в незвичних для них контекстах, набувати нових семантичних і стилістичних відтінків. ФО можуть поєднуватися, дублюватися, нанизуватися для підсилення авторської думки, зазнавати контамінації та інших змін, що є накладанням формально-змістових ознак барокового стилю в літературі на фразеологію.

Список умовних скорочень назв джерел:

Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис. – Київ, 1993.

SFJP – Skorupka St. Sownik frazeologiczny jzyka polskiego. – Warszawa, 1974.– т. I, II.

Я Ясинський Варлаам. Збірник казань (к. XII ст). Зберігається в Інституті рукописів НБУВ за шифром ДА 226 Л.